

ارزش جهاد و مقام مجاهدان در اسلام

حجت الاسلام والمسلمین عبدالکریم پاک‌نیای تبریزی*

اشاره

جهاد و دفاع همه‌جانبه برای حفظ هویت، اعتقادات و فرهنگ، امری طبیعی و فطری است؛ از این رو هر موجود زنده‌ای برای بقای داشته‌های خود باید بکوشد با تمام وجود بجنگد و موانع را از سر راه خود بردارد. امر به جهاد یکی از بدیهی‌ترین و پیشرفته‌ترین قوانین اسلام برای پاسداری از فرهنگ انسانی و اسلامی است که ریشه در فطرت انسان‌ها دارد. رسول گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تمام خیر و خوبی‌ها را در جهاد و در پرتو آن معرفی می‌کند و می‌فرماید: «الْخَيْرُ كُلُّهُ فِي السَّيْفِ وَ تَحْتَ ظِلِّ السَّيْفِ وَ لَا يُقِيمُ النَّاسَ إِلَّا السَّيْفُ وَ السُّيُوفُ مَقَالِيدُ الْجَنَّةِ وَ النَّارِ»^۱ تمام نیکی‌ها در شمشیر و زیر سایه شمشیر است و مردم را پایدار نمی‌دارد جز شمشیر؛ و شمشیرها کلیدهای بهشت و دوزخ‌اند». شمشیر در این روایت به مثابه نماد جهاد و نماد سلاح‌های کارآمد جنگی در هر عصری به کار رفته است؛ برنده‌ترین سلاحی که مجاهد با آن رگ حیات دشمنان بشر را قطع می‌کند تا با پاک‌کردن جامعه از لوث آنان، خیر و برکت و امنیت و سعادت را برای جامعه انسانی به ارمغان بیاورد.

ارزش جهاد

همه چیز در اسلام بر محور توصیه و سفارش اخلاقی و موعظه بنا نشده است، بلکه باید در موارد زیادی به مبارزه جلدی و جهاد با دشمنان دین و دشمنان عدالت پرداخت. مولای متقیان امیر مؤمنان علی عَلِيٌّ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ فَرَضَ الْجِهَادَ وَ عَظَّمَهُ وَ جَعَلَهُ نَصْرَهُ وَ نَاصِرَهُ. وَ اللَّهُ مَا صَلَحَتْ دُنْيَا وَ لَا دِينٌ إِلَّا بِهِ»^۲ خداوند جهاد را واجب گردانید و آن را بزرگ داشت و یار و یاور خود قرار داد. به خدا سوگند، کار دنیا و دین جز با جهاد درست نمی‌شود».

* استاد سطح عالی حوزه علمیه قم و مبلغ نخبه دفتر تبلیغات اسلامی.

۱. محمد محسن فیض کاشانی، الوافی، ص ۴۳.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۸.

جهاد در نگرش نبی مکرم اسلام ﷺ، مرز ایمان و نفاق را مشخص می‌کند؛ یعنی یکی از مهم‌ترین نشانه‌های ایمان واقعی، حضور در میدان جهاد است. آن گرامی در این باره فرمود: «مَنْ مَاتَ وَلَمْ يُعَزَّ، وَلَمْ يُحَدِّثْ بِهٖ نَفْسَهُ، مَاتَ عَلٰی شُعْبَةٍ مِّنْ نِّفَاقٍ»^۱ کسی که جهاد نکند یا آرزوی جهاد نداشته باشد و بمیرد، به نوعی نفاق مرده است». البته این نفاق پنهان است که خود شخص ممکن است متوجه نفاقش نباشد.

ارزش تشریح جهاد در اسلام و جایگاه آن چنان مهم است که در کنار صلح و هم‌تراز با آن قرار می‌گیرد؛ به همان اندازه که صلح و زندگی مسالمت‌آمیز خوب و زیباست، همان‌قدر هم جنگ و جهاد برای استقرار صلح پسندیده است؛ در واقع نه تنها جهاد با صلح تعارض ندارد، بلکه مکمل یکدیگرند.

درشتی و نرمی به هم در به است
چو رگزن که جراح و مرهم نه است

درواقع جهاد و صلح هر دو از ارکان برنامه‌های اسلامی‌اند و دوروی یک سکه‌اند. سعدی می‌فرماید:

ترحم بر پلنگ تیزدندان
ستمکاری بود برگوسفندان

خداوند متعال نیز در قرآن می‌فرماید: «أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ»^۲ به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل گردیده، اجازه جهاد داده شده است؛ چراکه مورد ستم قرار گرفته‌اند و خدا بر یاری آنها تواناست». علامه طباطبایی^۳ در تفسیر این آیه می‌فرماید:

دفاع مسلحانه و قتال، آخرین وسیله دفاع برای یک مسلمان است؛ وقتی به آن متوسل می‌شوند که راه‌های دیگر به نتیجه نرسد؛ مانند آخرین دوا که همان داغ کردن است. وقتی به آن متوسل می‌شوند که دواهای دیگر نتیجه ندهد؛ چون در قتال نیز بشر اقدام می‌کند به اینکه بعضی از اجزای بدن یا افراد اجتماع از بین بروند تا بقیه نجات یابند؛ و این سنتی است که در جوامع بشری جریان دارد.^۳

به هر حال برای حفظ عزت و شکوه اسلام باید جهاد تشریح می‌شد که در نهج البلاغه فرمود: «فَرَضَ اللَّهُ ... الْجِهَادَ عِزًّا لِلْإِسْلَامِ»^۴ خدای متعال [جهاد] را برای عزت اسلام واجب نمود».

۱. جمال‌الدین المزی، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، ص ۵۰۶.

۲. حج: ۳۹.

۳. سید محمدحسین طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۴، ص ۵۴۵.

۴. سیدرضی، نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲.

مفهوم جهاد

جَهْد و جُهْد در لغت به معنای طاقت و مشقت آمده است؛^۱ ابن‌درید هم می‌نویسد: «بلغ الرجلُ جُهْدَه و جَهْدَه و مجهوده: ^۲ نهایت طاقت و توانایی خود را به کار بست». بر اساس این معنا در واژه جهاد استفاده از تمام توان و انرژی برای رسیدن به یک هدف نهفته است. در مفردات راغب اصفهانی هم «جهاد» به طاقت و مشقت تفسیر شده است و «جهاد» و «مجاهده» به معنای به‌کارگیری نهایت کوشش در برابر دشمن است.^۳ بنابراین معنای لغوی جهاد یعنی سخت‌کوشی با تمام توان برای تحقق مطلوب.

مقام مجاهدان

آیات متعددی از قرآن کریم درباره مقام و عظمت مجاهدان وارد شده است؛ همچنین متون دینی به این مهم پرداخته‌اند. خداوند در سوره «نساء» می‌فرماید:

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا؛^۴ [هرگز]

افراد باایمانی که بدون بیماری و ناراحتی از جهاد بازنشستند، با مجاهدانی که در راه خدا با مال و جان خود جهاد کردند، یکسان نیستند. خداوند مجاهدانی را که با مال و جان خود جهاد نمودند، بر قاعدان [= ترک‌کنندگان جهاد] برتری مهمی بخشیده است؛ و به هر یک از این دو گروه [به نسبت اعمال نیکشان] خداوند وعده پاداش نیک داده و مجاهدان را بر قاعدان، با پاداش عظیمی برتری بخشیده است.

مرگ اگر مرد است گو نزد من آی تا در آغوشش بگیرم تنگ، تنگ

من از او جانی ستانم جاودان او ز من دل‌قی ستاند رنگ، رنگ

پیشوای نخستین شیعیان، جهاد را لباس تقوا و دری از درهای بهشت می‌داند و درباره ارزش

جهاد در راه خدا و مقام مجاهدان می‌فرماید:

فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ فَتَحَهُ اللَّهُ لِخَاصَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَهُوَ لِبَاسُ التَّقْوَى وَدِرْعُ

۱. اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية، ج ۲، ص ۴۶۰.

۲. محمد بن حسن ابن‌دُرید، جمهرة اللغة، ج ۱، ص ۴۵۲.

۳. حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۰۸.

۴. نساء: ۹۵.

اللَّهِ الْحَصِينَةَ وَجُنَّتَهُ الْوُثِيْقَةَ. فَمَنْ تَرَكَهُ رَغْبَةً عَنْهُ أَلْبَسَهُ اللَّهُ تَوْبَ الدُّلِّ وَشَمِلَهُ الْبَلَاءُ وَ دِيَّتَ بِالصَّغَارِ وَ الْقَمَاءَةَ وَ ضُرِبَ عَلَى قَلْبِهِ بِالْإِسْهَابِ وَ أُدِيلَ الْحَقُّ مِنْهُ بِتَضْيِيعِ الْجِهَادِ وَ سِيَمِ الْحَسَفِ وَ مُنِعَ النَّصْفَ: ^۱ جهاد در راه خدا دری از درهای بهشت است که خدا آن را به روی دوستان مخصوص خود گشوده است. جهاد، لباس تقوا و زره محکم و سپر مطمئن خداوند است؛ کسی که جهاد را ناخوشایند دانسته و ترک کند، خدا لباس ذلت و خواری بر او می‌پوشاند و دچار بلا و مصیبت می‌شود و کوچک و ذلیل می‌گردد، دل او در پرده گمراهی می‌ماند و حق از او روی می‌گرداند؛ به دلیل ترک جهاد هم به خواری محکوم و از عدالت محروم است.

اقسام جهاد

خداوند متعال در سوره «عنکبوت» می‌فرماید: «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ: ^۲ و کسانی که برای [به دست آوردن] خشنودی [ما] [با جان و مال] کوشیدند، بی تردید آنان را به راه‌های خود [راه رشد، سعادت، کمال، کرامت، بهشت و مقام قرب] راهنمایی می‌کنیم؛ و به یقین خدا با نیکوکاران است.» جهاد در اسلام بر سه نوع است:

الف) جهاد اکبر

جهاد اکبر از اقسام و ارکان مهم جهاد است که در فرهنگ اسلامی هم بدان تأکید فراوانی شده است. نتیجه آن به ترکیه و تهذیب نفس انسان می‌انجامد که از اهداف حیاتی بعثت انبیاست. رسول خدا ﷺ فرمود: «أَعَدَى عَدُوَّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ: ^۳ دشمن‌ترین دشمنان برای تو نفس توست که میان دو پهلوی توست.»

در خبر بشنو تو این پند نکو

بَيْنَ جَنْبَيْكُمْ لَكُمْ عَدَى عَدُو
حضرت علی عليه السلام نیز فرمود رسول خدا ﷺ گروهی را [برای جنگ] فرستاد؛ هنگامی که بازگشتند، به آنان فرمود: «مَرَّحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَصْغَرَ وَ بَقِيَ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ مَا الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ قَالَ جِهَادُ النَّفْسِ: مرحبا به حال مردمی که جهاد اصغر را انجام دادند و جهاد اکبر بر آنان باقی مانده است. گفته شد ای رسول خدا، جهاد اکبر چیست؟ فرمود: جهاد و پیکار با نفس. سپس فرمود: برترین جهاد، [از آن] کسی است که با نفسش که در میان دو

۱. سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه ۲۷.

۲. عنکبوت: ۶۹.

۳. محمد محسن فیض کاشانی، الوافی، ج ۱۲، ص ۱۶.

پهلوی اوست، جهاد کند».

رسول خدا ﷺ جهاد با دشمنان را جهاد اصغر و جهاد کوچک و جهاد با نفس اماره را جهاد بزرگ و جهاد اکبر نامیده است؛ می‌توان به دلایل فراوان جهاد با نفس را مهم‌تر و افضل از جهاد با دشمن تلقی کرد که در اینجا به چند دلیل اشاره می‌شود:

۱. اگر جهاد با نفس انجام نگیرد، جهاد با دشمن بی‌نتیجه است. شخصیت‌های برجسته‌ای در صدر اسلام با اینکه جهادهای بزرگی انجام داده بودند، چون در جهاد با نفس مغلوب شیطان شدند، تمام زحمات آنان در میدان‌های نبرد هدر رفت؛ در مقابل، آنانی که در جهاد اکبر پیروز شده بودند، در جهاد با دشمن هم به زیباترین شکلی درخشیدند. در ماجرای که از جنگ خندق در مورد علی علیه السلام نقل شده است، تلفیق زیبایی درباره‌ی جهاد اکبر و اصغر و حتی جهاد تبیین هم مشاهده می‌شود که در وجود شخص کاملی مانند علی علیه السلام متبلور شده است.^۱

در زمان ما نیز بسیاری از سرداران مجاهدی که در میدان نبرد با دشمن بوده و هستند و برخی به شهادت رسیده‌اند، جهادشان در میدان پرثمر است؛ چراکه در مبارزه با نفس پیروز شده‌اند. تاریخ زندگی آنان یکی از صفحات زرین تاریخ تشیع در کشور اسلامی ایران و منطقه مقاومت است؛ شخصیت‌هایی مانند حاج قاسم سلیمانی، ابومهدی المهندس و ...

۲. جهاد اصغر جهاد با دشمن برون است؛ اما جهاد اکبر مبارزه با دشمن درون (نفس اماره) که خطرش بیشتر از خطر دشمن خارجی است؛ زیرا دشمن (برونی) پیداست، اما دشمن درونی ناپیدا؛ به طوری که نقشه‌ها و فکرهای شیطانی را فکر خود تلقی می‌کند، مثل غیبت دیگران را وظیفه شرعی خود می‌داند. بنابراین جهاد با دشمن درونی سخت‌تر از دشمن بیرونی است. تو با دشمن نفس هم‌خانه‌ای چه در بند پیکار بیگانه‌ای؟

۳. جهاد با دشمن خارجی زمان معین دارد و بالاخره دشمن از بین می‌رود یا آتش بس می‌شود؛ اما جهاد و مبارزه با دشمن درونی (مقابله با نفس اماره) هرگز محدودیت ندارد و در تمام عمر باید بی‌وقفه مجاهده و مراقبه داشته باشی.

۴. جهاد اکبر محدود به ابزار خاصی نیست و نمی‌توان پیش‌بینی لازم را کرد، بلکه فقط با سلاح مراقبه و مشارطه و محاسبه باید جهاد کرد. امام خمینی در کتاب اربعین، جهاد نفس را در نگاه اهل سلوک و اخلاق، سرچشمه همه سعادت‌ها و شقاوت‌ها و پایه همه درجات معنوی

۱. محمد بن علی ابن شهر آشوب، مناقب آل‌ابی طالب، ج ۲، ص ۱۱۵؛ قاضی نورالله تستری، إحقاق الحق، ج ۱۸،

ص ۱۴۷. مولانا جلال‌الدین بلخی، مثنوی معنوی، دفتر اول، بیت ۳۷۲۱.

از علی آموز اخلاص عمل شیر حق را دان منز از دغل.

می‌داند. ایشان هشدار می‌دهد که اگر انسان در جهاد اکبر شکست بخورد و مملکت نفس را برای سپاهیان شیطان خالی بگذارد، ممکن است دچار هلاکت همیشگی شود و حتی از شفاعت محروم بماند و گرفتار خشم الهی گردد.^۱

۵. جهاد اکبر از حیث نتیجه هم مشکل‌تر است؛ زیرا در جهاد با دشمن خارجی، احدی‌الحسنین در انتظار مجاهد است (یا پیروزی است یا شهادت) که هر کدام باشد، پیروزی محسوب می‌شود؛ اما در جهاد اکبر یا پیروزی با عقل و ایمان است یا شکست و سقوط در دام شهوات.

بر همین اساس رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «أَفْضَلُ الْجِهَادِ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْهِ»^۲ برترین جهاد این است که شخص با نفس خود جهاد کند».

ب) جهاد اصغر

جنگ در میدان نبرد و مبارزه با دشمن خارجی، جهاد اصغر نامیده می‌شود و مقابل آن جهاد اکبر و دشمن اصلی همان نفس اماره است. خدای متعال در سوره «صف» به دو ویژگی مجاهدان راستین عرصه نبرد با دشمن خارجی اشاره می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُومٌ: خداوند کسانی را دوست می‌دارد که در راه او پیکار می‌کنند؛ گویی بنایی آهنین اند».

بر اساس این آیه، جهاد مجاهدان باید دو ویژگی داشته باشند که خدای متعال چنان جهادی را دوست دارد؛ یعنی افزون بر اصل جهاد که مطلوب الهی است، اولاً باید این جنگ «فی سبیل الله» باشد؛ ثانیاً با اتحاد و انسجام کامل همانند سدّی فولادین انجام شود نه متفرق و متشت و پراکنده و بدون هماهنگی.

ج) جهاد تبیین

جهاد تبیین و روشنگری به معنای جنگ نرم با دشمن است. جهاد فرهنگی، جهاد اقتصادی، جهاد سیاسی و جهاد علمی از مهم‌ترین عرصه‌های جهاد کبیر است که دشمن می‌تواند با دورکردن امت اسلامی از این صحنه‌های جهاد، جامعه اسلامی را به تمکین از خود وادارد. برخی مفسران گفته‌اند که جهاد کبیر در این آیه اشاره به جهاد تبیین دارد: «فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا»^۳ پس کافران را [که انتظار دارند از ابلاغ وحی بازایستی،] فرمان مبر و

۱. سیدروح‌الله خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۱۲.

۲. محمد بن علی ابن بابویه (صدوق)، امالی، ص ۵۵۳.

۳. فرقان: ۵۲.

به وسیله این [قرآن] با آنان جهاد [ی فرهنگی و تبلیغی] کن».

جهاد کبیر به معنای به‌کارگیری همه‌توان برای مقابله غیرنظامی (و نبرد نرم) با کافران یا جنگ نرم با کفار بر اساس آموزه‌های قرآن کریم است. این آیه دلالت دارد بر اینکه جهاد متکلمان در رفع شبهه‌های منکران و دشمنان دین از بزرگ‌ترین جهادها و دارای جایگاه ویژه در پیشگاه خداوند است. در سوره «حج» هم می‌فرماید: «وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ»^۱ و در راه خدا جهاد کنید و حق جهادش را ادا نمایید». جهاد در این آیه همه ابعاد جهاد از جمله جهاد تبیین را هم دربر می‌گیرد.^۲

اصطلاح جهاد تبیین و جهاد با زبان و قلب در حکمت ۳۷۵ نهج البلاغه هم مطرح شده است: «أَوَّلُ مَا تُغْلَبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْجِهَادِ، الْجِهَادُ بِأَيْدِيكُمْ، ثُمَّ بِاللِّسَانِ، ثُمَّ بِقُلُوبِكُمْ: نخستین مرحله‌ای از جهاد که دشمنان از شما می‌گیرند و در آن مغلوب می‌شوید، جهاد با دست [جهاد عملی] است؛ سپس جهاد با زبان و بعد جهاد با قلب». طبق فرمایش حضرت، دشمنان اسلام نخست می‌کوشند امر به معروف و نهی از منکر عملی - که همان جهاد تبیین است - را از مسلمانان بگیرند و اجازه ندهند کسی در عمل جهاد تبیین نماید تا مبادا موقعیت آنها به خطر بیفتد. هنگامی که جهاد تبیین عملی را خاموش کردند، به سراغ جهاد زبانی می‌روند و اجازه نمی‌دهند کسی بر فراز منابر یا در مجامع دیگر امر به معروف و نهی از منکر کند و کسانی را که اقدام به این کار کنند، تحت تعقیب قرار می‌دهند.

این نوع جهاد در صورت محقق شدن، آثار فراوانی دارد که مهم‌ترین آن عبارت است از: جلوگیری از تحریف واقعیت و روایت صحیح تاریخ در وقایع و حوادث تاریخی. همان‌گونه که حرکت حضرت زینب علیها السلام و تلاش‌های امام سجاد علیه السلام و سایر بازماندگان عاشورا هم در همین راستا تعریف می‌شود.

سر نی در نینوا می‌ماند اگر زینب نبود	کربلا در کربلا می‌ماند اگر زینب نبود
چهره سرخ حقیقت بعد از آن توفان رنگ	پشت ابری از ریا می‌ماند اگر زینب نبود
چشمه فریاد مظلومیت لب‌تشنگان	در کویر تفته جا می‌ماند اگر زینب نبود
در عبور بستر تاریخ، سیل انقلاب	پشت کوه فتنه جا می‌ماند اگر زینب نبود ^۳

عمار یاسر از دیگر مجاهدان عرصه‌های مختلف جهاد است؛ او در جریان جنگ صفین

۱. حج: ۷۸.

۲. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ذیل آیه.

۳. شاعر: قادر طهماسبی.

افزون بر جهاد اکبر و اصغر، به جهاد تبیین نیز می‌پردازد و به روشنگری و بیان واقعیت‌ها می‌پردازد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، أمالی، تهران: نشر کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۲. ابن دُرَید، محمد بن حسن، جمهرة اللغة، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۷ م.
۳. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، قم: مؤسسه انتشارات علامه، [بی‌تا].
۴. اکبری، محمود، خود و ناخود، قم: نشر سما، ۱۳۸۴ ش.
۵. بلخی، مولانا جلال‌الدین، مثنوی معنوی، تصحیح: نیکلسون، تهران: نشر طلوع، ۱۳۷۲ ش.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربية)، بیروت: دارالعلم للملایین. [بی‌تا].
۷. خمینی، سیدروح‌الله، شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۶ ش.
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالعلم، ۱۴۱۲ ق.
۹. سیدرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی، قم: نشر ائمه علیهم السلام، ۱۳۷۹ ش.
۱۰. سیدمحمدحسین طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، قم: نشر اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۱۱. شوشتری، شهید قاضی نورالله، احقاق الحق، تهران: نشر اسلامی، ۱۳۹۶ ق.
۱۲. طبرسی، احمد، الاحتجاج، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. فیض کاشانی، محمدمحسن، الوافی، صفهان: نشر کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ ق.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ق.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ ق.
۱۶. المزی، جمال‌الدین، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، بیروت: نشر رسالت، ۱۴۰۰ ق.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۱۸. پایگاه اطلاع‌رسانی رهبر شهید انقلاب اسلامی.